

IS MOEDER RUSLAND EEN LEUGEN WAARD?

De moeilijke relatie tussen het recht op informatie en de bescherming van informatie in Rusland

*Hedwig de Smaele*¹

SUMMARY - In this article we explore the tension between the individual right to information (openness of information) and the state's right to guard information (state secrets) in Russia. While the focus is on nowadays Russia, we start by looking back at the (still recent) past of the Soviet Union. In the Soviet Union, information was considered a privilege rather than a right while secrecy determined the general information climate. In postcommunist Russia, the right to information is legally guaranteed and measures are taken to limit the field of 'state secrets'. In practice, however, the attitude towards information seems not to have changed that drastically and the climate of secrecy proves to be stubborn. We explain the 'Russian' attitude towards (the distribution of) information by the underlying values of collectivism and particularism in contrast to the values of individualism and universalism. This 'information culture', however not unchangeable, links the present with both the past and the future.

1. Inleiding

“Zwijgen, ontkennen, liegen: Russische autoriteiten doen het instinctief. Want de leugen regeert, in dienst van het staatsgeheim. En staatsgeheimen zijn altijd waardevoller dan een mensenleven. Russische onderdanen verwachten niets anders,” schreef Coen van Zwol ietwat provocerend in *De Standaard* van 30 oktober 2002. Aanleiding was de geheimhouding omtrent het verdovende gas dat bij het toen actuele gijzelingsdrama in Moskou werd ingezet.

Leugens en geheimhouding lijken de geschiedenis van Rusland te ontsieren van Potemkins nepdorpen in 1787 over de schijnrealiteit van de twintigste-eeuwse communistische kranten tot de ramp in Tsjernobyl in 1986 (overigens in volle glasnostperiode), waar de partijleiders in allerijl hun kinderen evacueerden maar tegelijkertijd beweerden dat er niets aan de hand was. Recenter nog getuigde ook de ramp met de gezonken atoomduikboot Kursk in augustus 2000 van de onwillige houding van de Russische autoriteiten om informatie te verstrekken. Het onderwerp werd opnieuw actueel naar aanleiding van de gijzelingscrisis in Moskou tussen 23 en 26 oktober 2002. Tsjetsjeense rebellen hielden toen honderden mensen gegijzeld in een theatergebouw in Moskou en eisten stopzetting van de oorlog in Tsjetsjenië. Ze dreigden ermee zichzelf én het gebouw op te blazen. Hoewel de media ditmaal uitvoeriger berichtten over het gebeuren, bleef er ergernis bestaan bij de autoriteiten over het vrijgeven van bepaalde informatie (inz. beelden) evenals ergernis bij de media over de geheimhouding van informatie (inz. over de aard van het gas gebruikt bij de ontzetting van het theatergebouw).

¹ De auteur is postdoctoraal onderzoeker van het FWO-Vlaanderen en is onderzoekslid van het Centrum voor Russische Internationale, Socio-politieke en Economische Studies (CERISE) aan de Universiteit Gent.

Na afloop van het drama boog men zich in het Russische parlement, de дума, nauwelijks over de vraag ‘hoe zoiets kon gebeuren in het centrum van Moskou’. Immers, zo merkte de krant *Moskovskij Komsomolets* op, daarvoor moet men verantwoordelijkheid zoeken bij hooggeplaatste figuren (Zueva, 2000). In plaats daarvan focuste men liever op de journalisten en de slachtoffers van de terroristen, de gewone burgers. Op 1 november 2002 immers keurde de Russische дума in derde en laatste lezing een aantal amendementen goed inzake de wet ‘over de massamedia’ en de wet ‘over de bestrijding van het terrorisme’. Op 13 november werden de amendementen eveneens door de Federatieraad goedgekeurd. Enkel het veto van president Putin (25 november 2002) verhinderde het hard maken van deze wetsvoorstellen. De voorstellen hielden bijkomende beperkingen in voor de media in hun rapportering over ‘terroristische’ en ‘anti-terroristische’ activiteiten. Zo zou het de media verboden worden propaganda vóór extremistische activiteiten of tégen anti-terroristische operaties te publiceren evenals gedetailleerde informatie over anti-terroristische operaties (gebruikte tactiek, betrokken personen, enz.). De wetsvoorstellen waren omstreden en lokten kritiek uit, zowel van internationale organisaties (bv. Article 19, de Raad van Europa)² als van vertegenwoordigers van de Russische massamedia³. Voorstanders van de wetswijzigingen wezen op de noodzaak het terrorisme efficiënt aan te pakken en de staat daarbij zo nodig te beschermen ‘tegen de informatiewillekeur/grenzeloosheid’ (*pered informatsionnym bespredelom*) van de media (cfr. motivatie Federatieraad). Tegenstanders zagen in de voorstellen een beknotting van de persvrijheid en een nieuwe mogelijkheid tot manipulatie en beïnvloeding van de media door de overheid.

De jurist en secretaris van de Russische Unie van Journalisten, Mikhail Fedotov (2002), merkt terecht op dat niet alleen het aspect ‘verspreiden van informatie’ door de wetsvoorstellen werd geschonden maar ook en vooral het aspect ‘ontvangen van informatie’ werd beknot. Hierbij lijkt het adagio ‘de slachtoffers worden gestraft’ van toepassing. De ban op informatie treft immers niet de terroristen (zij halen hun informatie niet uit de massamedia) maar wel de slachtoffers van het terrorisme (zij halen hun informatie wel uit de massamedia), die opnieuw en meer in het ongewisse worden gelaten. Niet voor niets luidde de slogan op een spandoek op een kleine demonstratie in Moskou, georganiseerd door de liberale politieke partij *Yabloko*: ‘Zoek naar terroristen en vecht tegen hen, niet tegen de bevolking en de media’ (Transitions Online, 2002b).

In dit artikel stellen we ons de vraag wat prioriteit geniet in Rusland: het recht van de burgers op informatie of het recht van de staat op geheimhouding van informatie (of, met andere woorden, de bescherming van staatsgeheimen). Anders gesteld: hebben de belangen en rechten van het individu voorrang op de belangen en rechten van de staat of andersom? Het individueel en het collectief belang zijn altijd en overal conflicterende belangen – en overal bestaan beperkingen op de informatievrijheid met het oog op de staatsbelangen – maar in Rusland vertoont dit conflict toch een bijzondere hardnekkigheid. Waar in West-Europa als basisrecht het individuele recht op informatie en ex-

² Article 19 publiceerde een ‘Memorandum on Amendments to the Russian Federal Laws on Mass Media and Combating Terrorism’ (november 2002), te raadplegen op de website van de Russische Unie van Journalisten (<http://www.ru.journalists.ru/xix.htm>).

³ Op 20 november 2002 richtten de verenigde journalisten en vertegenwoordigers van de massamedia – o.a. de Unie van Journalisten maar ook ‘kopstukken’ van de staatstelevisie – een verzoek aan president Putin om gebruik te maken van zijn vetorecht. De journalisten waren tevens verbolgen omdat ze pas in een laat stadium kennis kregen van de besproken voorstellen, nadat reeds twee дума-rondes gepasseerd waren.

pressie geldt waarop bij wijze van uitzondering beperkingen worden gesteld (Voorhoof, 1989), lijkt het in Rusland vaak andersom. Het zoeken naar het juiste evenwicht tussen vrijgeven van informatie en geheimhouden van informatie is er (nog) niet gevonden. Onlangs formuleerde de Russische president Putin dit als volgt:

"We need to find a finer balance between limiting the media in concrete, defined situations and fully informing society about the actions of the state so that the state does not start seeing itself as infallible." (Transitions Online, 2002a)

2. Het recente verleden van de Sovjetunie

2.1. Informatie als privilege

Informatie is in Rusland nooit voor iedereen op dezelfde basis beschikbaar geweest. In tegenstelling tot het theoretisch ideaal van de klassenloze maatschappij werd de Sovjetunie gekenmerkt door een sterke verticale segregatie van de maatschappij met de 'elite' (partijleiders) aan de ene kant en de 'massa' aan de andere kant. Novosel (1995) spreekt over een opdeling van de maatschappij in 'eerste klasse' en 'tweede klasse' burgers. De eerste klasse was een geprivilegieerde klasse, wier privileges geïnstitutionaliseerd waren door het *nomenklatura*-systeem: niet alleen materiële privileges (zoals huisvesting, voeding, gezondheidszorg, onderwijs, vakantie) maar ook een verhoogde toegang tot informatie, gaande van het recht 'verboden' films te zien of 'verboden' boeken te bekijken (dat wil zeggen films en boeken die niet geschikt bevonden werden voor een breed publiek) (b.v. Benn, 1992: 9) tot het ontvangen van speciale buitenlandse nieuwsbulletins, op dagelijkse basis samengesteld door TASS en verspreid op papier van verschillende kleur naargelang de graad van detail en het publiek voor wie ze bestemd waren (Lendvai, 1981: 129-131). Hoewel de hooggeplaatste functionarissen duidelijk recht hadden op meer informatie, ontvingen ook zij hun informatie op een 'need-to-know'-basis. Het algemene beleid was erop gericht iemand maar net zoveel informatie te verstrekken als nodig was voor de uitoefening van zijn ambt (Bauer et al., 1959: 43). Het resultaat van dit informatiebeleid was een informatieschaarste. Informatie werd een van de meest gezochte producten in de Sovjetunie (Ellis, 1999: 6). Onder deze omstandigheden is het niet verwonderlijk dat informele communicatie uiterst belangrijk werd: het communicatievacuüm werd opgevuld met geruchten en verhalen (Bauer & Gleicher, 1964; Inkeles & Bauer, 1959: 163-165). Parallel aan het officiële informatiecircuit en naar analogie met de 'zwarte economie' functioneerde een officieus informatiecircuit. Het gebruik van persoonlijke netwerken en informele contacten om formele procedures te omzeilen en om informatie, goederen en diensten te bekomen die anders zeer schaars zijn, wordt aangegeven door het Russische woord *blat* of door de term *ZIS* (*znakomstva i svyazi*, kennissen en contacten).

2.2. Geheimhouding troef

Informatie werd in de Sovjetunie met grote omzichtigheid behandeld. De informatiestroom werd gecontroleerd en gemoduleerd. De sovjetsamenleving was een gesloten

samenleving: gesloten voor inzichten en ideeën van buitenaf maar ook gesloten in het vrijgeven van informatie naar de eigen burgers toe. Het KGB-schild bestond uit een schild en een zwaard. Heller (1988: 64) legt dit uit als volgt: de KGB-agenten beschermen de sovjetgeheimen met het schild en vernietigen de vijandelijke leugens met het zwaard.

En ‘geheim’ is een vlag die vele ladingen dekt. *Glavlit*, de censuurinstantie van het tsaristische Rusland (1865-1917), werd in 1922 opnieuw in het leven geroepen door de sovjetregering om ‘geheimen’ uit de pers te weren. Het decreet van 6 juni 1931 herdefinieerde en verruimde de bevoegdheden van de censuurinstantie: niet enkel gedrukte en geschreven werken maar ook lezingen, tentoonstellingen, radio-uitzendingen en andere moesten het fiat van de censor krijgen. In 1953 werd de naam van de instelling veranderd en verruimd tot ‘hoofddirectie voor de bescherming van militaire en staatsgeheimen in de pers’ (*glavnoe upravlenie po okhrane voennykh i gosudarstvennykh tajn v pechati*). In de officiële benaming van 1972 viel het woord ‘militaire’ zelfs weg. *Glavlit* (het acroniem werd behouden) was vanaf dan verbonden aan het Ministerie van Informatie, hoewel het meer opereerde als een agentschap van de staatsveiligheid. *Glavlit* werd georganiseerd in overeenstemming met de publieke administratie: de centrale *Glavlit* in Moskou, agentschappen in de republieken, regio’s (*oblit*), districten (*railit*) en steden (*gorlit*). Bij elke krant, elk radio- of televisiestation werkten één of meerdere censors van *Glavlit*. Op het hoogtepunt werkten bij *Glavlit* ongeveer 70.000 mensen (Paasilinna, 1995: 102).

Waar de censuur aanvankelijk vrij openlijk besproken en behandeld werd (bv. persdecreet van 1917, decreet van 1931), werd deze later steeds meer gehuld in geheimhouding. Het bestaan van *Glavlit* werd zelden vermeld, laat staan besproken in officiële bronnen. De lijst van ‘geheimen’ – voor zover bekend, want op zich ook reeds geheim! – maakt duidelijk hoe rekbaar het begrip ‘staatsgeheim’ was. In essentie moest *Glavlit* erop toezien dat bepaalde informatie – anti-sovjetstellingen, militaire geheimen, misleidende informatie – buiten de pers bleef en dat oppositie geen kans kreeg of onderdrukt werd. De lijst met verboden onderwerpen stond bekend als ‘de lijst’ of *perechen’* (voluit *perechen’ svedenii ne podlezhashchikh opublikovaniyu v otkrytoj pechati*, lijst van informatie, niet geschikt voor publicatie in de open pers) of ook wel de ‘Talmud’ genoemd. Ontoelaatbaar was kritiek op de marxistisch-leninistische theorie, de grondslagen van de communistische samenleving, partij en staat, de binnen- en buitenlandse politiek, het vermelden van meningsverschillen binnen het communistische blok en alles wat de opdeling van de wereld in twee kampen – een socialistisch met een gelukkige toekomst en een decadent kapitalistisch – tegensprak (Buzek, 1965: 159)⁴. Maar de lijst oversteepte in grote mate de politieke en historische thema’s. Verboden was bijvoorbeeld ook de publicatie van gegevens over criminaliteit, alcoholisme, drugsverslaafden of analfabetisme, epidemieën, de situatie in de gezondheidszorg en het onderwijs, de

⁴ Het wetboek voor strafrecht voorzag bovendien in gevangenisstraffen voor ‘het verspreiden van anti-sovjetstellingen’ (art. 58), ‘agitatie en propaganda die als doel hebben de sovjetmacht te ondermijnen of te verzwakken’ (art. 70) en ‘het verspreiden van opzettelijk leugenachtige verzinsels die de staatkundige en maatschappelijke orde van de Sovjetunie in diskrediet brengen’ (art. 190-1). Art. 70 en art. 190-1 (pas ingevoerd in 1966!) werden de voornaamste juridische instrumenten om dissidenten te bestrijden. (Sakharov, 1990: 323) De schrijvers Andrej Sinyavski en Yuli Daniël bv. werden in januari 1966 op basis van art. 70 veroordeeld. Art. 128 van het strafwetboek verbood de verspreiding van pornografisch materiaal. Ook dit artikel werd ruim toegepast (bv. bij de vervolging van radiopiraten) (Hopkins, 1970: 130-131).

privileges van atleten en de hogere lonen, de watervoorziening, zelfmoorden, voorraden en productie van non-ferrometalen, reële gegevens over de voeding van de mensen en over hun inkomen, de bezoekersaantallen van bioscopen en theaters, demografische gegevens, informatie over de situatie van de milieubescherming, natuur- en andere rampen zonder speciale toestemming voor een concreet geval, enzovoort (zie b.v. Lendvai, 1981: 110; Sakharov, 1990: 97). Men kan ook zoiets aanduiden als een ‘idealistische censuur’ die de mensen moreel wou opvoeden. Pornografie bijvoorbeeld werd, ook in literaire werken, geweerd. Pornografie werd hierbij zeer ruim opgevat als ‘erotiek’ en ‘sensualiteit’. ‘And, last but not least, no admission of errors [is allowed]. In sum, the Communist press, like the party on behalf of whom it speaks, projects an image of infallibility.’ (Lendvai, 1981: 110) Zo schrijft ook Androunas (1993: 58) dat het klasseren van informatie als ‘geheime informatie’ voornamelijk ingegeven werd om inefficiëntie en wanbeheer te maskeren.

De hoge mate van (preventieve) censuur gekoppeld aan de onzekerheid over wat toelaatbaar geacht werd, leidde tot een eveneens hoge mate van zelfcensuur bij journalisten en verslaggevers. De journalisten hielden bijna onbewust rekening met de grenzen waarbinnen ze zich konden bewegen. Het beeld van de opstandige journalist die voortdurend in de clinch ligt met de censors is dus zonder meer fout. Ook Downing (1996: 67) gaat in tegen de voorstelling van journalistiek als een “*jerky, crisis-ridden, confrontational epic*” en argumenteert dat

“Just as in the West, but on a much greater range of issues, media professionals primarily operated by long-ingrained procedures – learned in universities, from their colleagues, and by reviewing the output of their own publication of channel”.

Illustratief noemt hij het feit dat veel kritische mensen bewust een carrière in de journalistiek vermeden, precies omwille van de vele beperkingen die het beroep inhield. Wie bleef, onderwierp zich vrijwillig aan zelfcensuur. De zelfcensuur uitte zich voornamelijk in geroutiniseerd, geautomatiseerd of met andere woorden ‘veilig’ schrijven (Inkeles, 1956, 294).

3. Heden en toekomst van de Russische Federatie

3.1. Informatie: een theoretisch recht

De wet ‘over de pers en andere middelen van massa-informatie’ (*zakon SSSR o pechati i drugikh sredstvakh massovoj informatsii*) van 12 juni 1990 betekende de juridische doorbraak van persvrijheid in de Sovjetunie.⁵ Belangrijke principes die in de wet erkend worden zijn: de vrijheid van pers en meningsuiting, het verbod op censuur, het verbod op monopolisering van de media, het recht van de burgers op het oprichten van media, het recht op informatie via de media, en het erkennen van de rechtbanken als scheidsrechter in geschillen. Deze glasnostwet kreeg een opvolger in de Russische wet ‘over

⁵ Gepubliceerd in *Vedomosti S'ezda narodnykh deputatov SSSR i Verkhovnogo Soveta SSSR*, juli 1990, nr. 26: item 492. De wet werd op 20 juni 1990 ook in de *Izvestiya* gepubliceerd en trad op 1 augustus 1990 in werking.

de middelen van massa-informatie' (*zakon Rossijskoj Federatsii o sredstvakh massovoj informatsii*) van 27 december 1991⁶, meteen een van de eerste 'post-sovjetwetten' en nog in het liberale glasnostklimaat van het einde van de Sovjetunie tot stand gekomen. Art. 1 van deze mediawet specificceert de vrijheid van massa-informatie: het zoeken, ontvangen, produceren en verspreiden van massa-informatie (*poisk, poluchenie, proizvodstvo i rasprostranenie massovoj informatsii*) evenals de oprichting, het bezit, het gebruik en de verspreiding van middelen van massa-informatie en het vervaardigen, verwerven, bewaren en exploiteren van de technische installatie en uitrusting, de grondstoffen en materialen, bestemd voor de productie en verspreiding van de massamedia. Censuur op massa-informatie is niet toegestaan (art. 3).⁷

De basisprincipes van de mediawet werden tevens ingeschreven in de Russische grondwet van 1993. Art. 29 lid 1 garandeert aan iedereen de vrijheid van gedachte en woord (expressie) (*svoboda mysli i slova*). Art. 29 lid 4 stelt dat iedereen het recht heeft informatie te zoeken, te ontvangen, door te geven, te produceren en te verspreiden (*pravo svobodno iskat', poluchat',peredavat', proizvodit' i rasprostranyat' informatsiyu*) met alle wettelijke middelen. De lijst met staatsgeheimen (*perechen' svedenij, sostavlyayushchikh gosudarstvennyu tainu*) dient vastgelegd te worden door een federale wet. Art. 29 lid 5 garandeert de vrijheid van massa-informatie (*svoboda massovoj informatsii*) en verbiedt de censuur (*tsenzura zapreshchaetsya*).

Het recht op informatie wordt ook in de Russische wet (naar analogie met de sovjetwet uit 1990) enkel aan de massamedia toegekend en slechts onrechtstreeks aan de burgers.⁸ De burger heeft het recht op de efficiënte ontvangst *via* de media van juiste informatie over de activiteiten van de staatsorganen en organisaties, maatschappelijke verenigingen en hun ambtenaren (art. 38 lid 1). Deze zijn op hun beurt verplicht tot het verstrekken van inlichtingen over hun werkzaamheden aan de media, op verzoek van de redactie, maar ook *via* het geven van persconferenties, het verspreiden van informatief en statistisch materiaal en op andere manieren (art. 38 lid 2). Door deze formulering wordt niet enkel het passief, maar ook het actief recht op informatie erkend: de overheid heeft de plicht zelf de bevolking (*via* de media) te informeren. Het verzoek om informatie door de redactie mag schriftelijk of mondeling gebeuren (art. 39). De informatie kan enkel geweigerd worden indien ze staats-, commerciële of andere speciaal door de wet beschermde geheimen bevat (art. 40 lid 1). De weigering moet binnen de drie dagen schriftelijk meegedeeld worden aan de vertegenwoordiger van de

⁶ Gepubliceerd in *Vedomosti S'ezda narodnykh deputatov RSFSR i Verkhovnogo Soveta RSFSR*, 13 februari 1992, nr. 7: item 300. Ook verschenen in *Rossijskaya Gazeta*, 8 februari 1992: 3-4. De wet trad in werking vanaf het moment van haar publicatie op 8 februari 1992.

⁷ In tegenstelling tot de wet uit 1990 wordt hier het begrip censuur precies gedefinieerd: 'het stellen van eisen aan de redactie van de media door ambtenaren, staatsorganen, organisaties, instellingen of maatschappelijke organisaties over het *van tevoren* 'coördineren' (*soglasovyvat'*) van berichten en materialen (behalve in gevallen waar de ambtenaar de auteur of een geïnterviewd persoon is) of zelfs het opleggen van een verbod op de verspreiding van de berichten en materialen of van delen hiervan' (art. 3 lid 1). Censuur wordt hier dus gedefinieerd als *preventieve* censuur.

⁸ Wel wordt aan de burgers van de Russische Federatie de onbelemmerde toegang tot buitenlandse media gegarandeerd (art. 54 lid 1). Een beperking van de ontvangst van rechtstreekse televisie-uitzendingen is enkel toegelaten in de gevallen, voorzien in internationale verdragen, afgesloten met de Russische Federatie (art. 54 lid 2). Voor de verspreiding van buitenlandse persproducten (die niet geregistreerd zijn in de Russische Federatie) is een toelating van het Ministerie van Pers en Informatie vereist, indien de verspreiding ervan niet geregeld werd in internationale verdragen met Rusland (art. 54 lid 3).

redactie, met vermelding van de redenen, de naam van de betrokken ambtenaar en de datum waarop tot de weigering werd beslist (art. 40 lid 2). Art. 144 van het Strafwetboek legt hoge boetes op voor het onrechtmatig weigeren van informatie aan de media en het hinderen van de professionele activiteit van de journalisten (*Zakonodatel'stvo Rossijskoj Federatsii o sredstvakh massovoj informatsii*, 1999: 279). In de praktijk echter blijft het weigeren van informatie aan journalisten een probleem. De Glasnost Defense Foundation (*Fond Zashchity Glasnosti*) inventariseert sinds 1993 alle inbreuken op de rechten van de journalisten en de media evenals de inbreuken waarvan de media beschuldigd worden. De meeste inbreuken op de rechten van de journalisten houden precies verband met een beperking van de toegang tot informatie. In 1996 werden 277 inbreuken genoteerd door het Fonds. 67 daarvan (of 24,3%) betrof een beperkte/verhinderde toegang tot informatie, bv. de weigering om een journalist bepaalde informatie mee te delen, de weigering tot accreditatie van een journalist, de weigering om een journalist toegang te verschaffen tot persconferenties of bepaalde locaties, enzovoort. Enkel de gerapporteerde gevallen van geweldpleging tegen journalisten (88 gevallen of 31,8%) overtrof het aantal inbreuken op de toegang tot informatie (*Fond Zashchity Glasnosti*, 1997: 336). Deze bevinding wordt ondersteund door tal van andere onderzoeken die Svitch en Shiryayeva (1997: 157) aanhalen. Deze auteurs merken overigens een achteruitgang op in de loop van de jaren '90. De organen van de uitvoerende macht hebben de slechtste reputatie inzake het weigeren van informatie, gevolgd door de veiligheidsdiensten, de commerciële ondernemingen, de staatsondernemingen en de financiële structuren. Commerciële ondernemingen en financiële structuren verbergen zich veelvuldig achter het commerciële geheim (*kommercheskaya tajna*). Staatsorganisaties, instellingen en commerciële diensten werden in het algemeen (en in vergelijking met de Sovjetunie) ook ondoorzichtiger, met minder duidelijk afgebakende functies en bevoegdheden. Het moeilijkst verkrijgbaar blijven de naakte feiten, documenten en statistische gegevens. Op dit vlak is er dus nog niet veel veranderd in vergelijking met de Sovjetunie (Svitch & Shiryayeva, 1997: 154-160). Slechts zeer weinig journalisten of media-instellingen eisen hun recht op informatie op voor een rechtbank.⁹ In het proces van informatiegaring in Rusland blijven de codewoorden alsnog 'vertrouwen, relaties, integratie' (Banai, 1997: 242). De media zijn gelijk voor de wet, maar sommige media blijken 'meer gelijk' te zijn dan anderen. Immers, sommige media genieten meer toegang tot informatie dan anderen:

"Authorities have relations with some media professionals that enjoy 'privileges' to receive information unavailable to the rest of the media." (Gulyaev, 1996: 14)

Mikhail Gulyaev (1996: 14) noemt als geprivilegieerde media in het Jeltsin-tijdperk nieuwsagentschappen zoals ITAR-TASS en Interfaks, dagbladen zoals *Kommersant'* en *Izvestiya*, en weekbladen zoals *Argumenty i Fakty*. De president van Rusland staat in directe verbinding met de voorzitters van het eerste en tweede centrale televisiekanaal, die door de president zelf worden benoemd en ontslagen. Bij gelegenheden zoals de

⁹ Een empirisch onderzoek bij journalisten uit 1995-1996 uitgevoerd door het *Institut gumanitarnykh kommunikatsii* vond dat slechts 2,2% van de ondervraagde journalisten naar de rechter stapte om zijn recht op informatie af te dwingen. Ca. 6% van de journalisten koopt regelmatig informatie (Svitch & Shiryayeva, 1997: 160). Ook het Fonds voor de Bescherming van Glasnost (1997: 312) wijst op de passieve, gelaten houding van de journalisten t.o.v. de inbreuken op hun rechten. Het gebrek aan vertrouwen in het gerecht speelt hier uiteraard ook in mee.

gezonken atoomduikboot Kursk in de zomer van 2000 werd slechts één journalist ter plaatse toegelaten: een journalist van de staatstelevisie RTR. Ivan Konovalov, militair correspondent van TVS televisie, noemt de ramp met de Kursk zelfs een breuklijn in het verdelen van de journalisten in ‘die van ons’ (*svoi*) en ‘de anderen’ (*chuzhikh*). (Konovalov, 2002: 51) Journalisten van media zoals RTR (staatsmedia) vallen in de categorie ‘de onzen’ door het volgen van de officiële lijn en genieten bijgevolg een betere toegang tot informatie. Konovalov onderscheidt bovendien bij de ‘brave media’ nog een verdere rangorde naargelang de graad van verbondenheid met het Kremlin (bijvoorbeeld bij de televisiestations, in afnemende rangorde: RTR, ORT, NTV, TV-Center)¹⁰. Ook Vladimir Yermolin (2002: 74) heeft het over de moeizame relatie tussen de journalisten en de persdiensten van de overheid, die zich, naar zijn zeggen, aan verschillende kanten van een barricade bevinden. Hoe minder een overheidsinstantie afhankelijk is van de publieke opinie, des te meer dienstgeheimen ze heeft en des te duidelijker de functie van zijn/haar persdienst een beperkende of verbiedende is (Yermolin, 2002: 73). Niettegenstaande de wet over de media zijn journalisten niet gelijk in de ogen van administratieve persdiensten – journalisten krijgen rechten niet van wetten, maar van de persoonlijke voorkeur van medewerkers in de persdiensten (Yermolin, 2002: 74).

3.2. *Hardnekkige geheimhouding*

Uit het voorgaande blijkt reeds dat de brede noemer van ‘staats- en andere geheimen’ waaronder ook ‘commerciële geheimen’ het algemene recht op informatie zoals vastgelegd in de grondwet van 1993 en de wet over de massamedia van 1991 vaak doorkruist en dwarsboomt.

Onder misbruik van de vrijheid van massa-informatie (art. 4 van de mediawet) valt o.a. het gebruik maken van de media “voor het openbaar maken van inlichtingen, die een staats- of een ander speciaal door de wet beschermd geheim bevatten”. De mediawet geeft geen verdere omschrijving van een staatsgeheim, maar op 21 juli 1993 werd door het parlement een wet ‘over het staatsgeheim’ aangenomen. Art. 2 van deze wet definieert een staatsgeheim als “door de staat beschermde informatie op het terrein van oorlogsvoering, buitenlandse politiek, economie, *intelligence* (*rasvedyvatel’noj*), *counter-intelligence* (*kontrrazvedyvatel’noj*) en de activiteit van operationeel-criminele onderzoeken (*operativno-rozysknoj deyatel’nosti*), waarvan de verspreiding de veiligheid van de Russische Federatie in het gedrang kan brengen”. Drie categorieën van geheimen worden onderscheiden: ‘van speciaal belang’ (*osoboj vazhnosti*), ‘top secret’ (*sovershenno sekretno*) en ‘geheim’ (*sekretno*) (art. 8). Art. 5 bevat de lijst (*perechen*) met

¹⁰ Het belangrijkste private televisiekanaal NTV heeft wisselende relaties gehad met de president en diens administratie, gaande van ‘neutraal’ en zelfs ‘oppositie’-kanaal in 1994-95 tot ‘loyaal’ kanaal zoals in de presidentsverkiezingen van 1996 en opnieuw ‘oppositie’ in 2000, met bijgevolg ook wisselende toegang tot informatie. In de eerste jaren werd NTV-journalisten af en toe de toegang tot het Kremlin ontzegd (Omri Daily Digest, 13 februari 1996); in september 1996 echter kreeg NTV als ‘collaborerend’ kanaal zijn licentie voor het hele vierde kanaal via presidentieel decreet en genoot het privileges zoals het betalen van dezelfde tarieven als de staatszenders en meer toegang tot informatie. Als oppositiekanaal zag de zender deze privileges, en uiteindelijk haar bestaan, opnieuw bedreigd.

staatsgeheimen op elk van deze terreinen.¹¹ Deze lijst (*Perechen' svedenij, otnesennykh k gosudarstvennoj tajne*, lijst van inlichtingen, te beschouwen als staatsgeheimen) werd door een presidentieel decreet van 30 november 1995 (met wijzigingen van 24 januari 1998, 6 juni, 10 september 2001 en 29 mei 2002) nog verder uitgebreid, o.a. met informatie over nucleaire wapens of de voorbereiding van internationale verdragen (Aslamazyan, 1999: 4)¹². De lijst bevat evenwel geen concrete informatie, maar vermeldt algemene klassen, categorieën, termen en begrippen, onderverdeeld in militaire informatie, informatie over buitenlandse politieke en economische aangelegenheden, informatie op het terrein van economie, wetenschap en techniek, en informatie over *intelligence*, *counter-intelligence*, de aanpak van criminele activiteiten en de organisatie van de bescherming van staatsgeheimen. Deze categorieën staan open voor ruime interpretatie.¹³ Onder art. 7 van de wet 'over de staatsgeheimen' staat dan weer informatie opgesomd die *niet* als staatsgeheim kan beschouwd worden, zoals informatie over natuurrampen en catastrofes die de gezondheid en veiligheid van de burgers in gevaar brengen, ecologische en demografische gegevens, informatie over privileges en voordelen voor staatsfunctionarissen, feiten over inbreuken op de mensenrechten, gegevens over de gezondheidstoestand van de hoogste functionarissen van Rusland, enz. Over deze informatie bestond in de Sovjetunie wel de grootste geheimhouding. Het feit dat deze gegevens hier expliciet vermeld worden als niet-geheime informatie kan als een reactie op de praktijk van het verleden beschouwd worden.

En wat gebeurde er met de censuurinstellingen? 'Censuur is niet toegestaan', luidt zowel de sovjetmediawet van 1990 (art. 1) als de Russische wet van 1991 (art. 3). Maar de censuurinstelling *Glavlit* slaagde er wel in te overleven. Zij werd getransformeerd in de 'Hoofdadministratie voor de bescherming van staatsgeheimen in de pers en andere massamedia' (*Glavnoe upravlenie po okhrane gosudarstvennykh tajn v pechati i druzhikh sredstvakh massovoj informatsii*) (GUOT), verbonden aan de regering. Aan het hoofd van de nieuwe GUOT stond hetzelfde hoofd van de oude *Glavlit*, Vladimir Boldirev (Androunas, 1993: 50). Samen met *Glavlit* verdween de ideologische censuur maar het scala van militaire en staatsgeheimen zorgde voor een grote continuïteit. De taak van de censurs werd nu meer dan vroeger op de schouders van de uitgevers en de hoofdredacteurs gelegd. Bovendien stelde GUOT de media voor een contract met hen aan te gaan: GUOT kijkt, tegen een bescheiden vergoeding, de informatie bestemd voor publicatie na. De censurs werden aldus 'consultants': "*So, a censor does not forbid or permit publication as he used to do, but just whispers his opinion into an editor's ear.*" (Baturin, Entin en Fedotov, 1991: 45) Veel uitgevers verkozen inderdaad zo'n overeenkomst aan te gaan om zichzelf te beschermen tegen strafrechtelijke vervolgingen (Androunas, 1993: 52). Een van de oorzaken is ongetwijfeld de onduidelijkheid over wat 'staatsgeheimen en andere, speciaal door de wet beschermde geheimen' precies

¹¹ In overeenstemming met art. 29-4 van de grondwet die stelt dat een lijst moet bekend gemaakt worden.

¹² De volledige 'lijst van inlichtingen, te beschouwen als staatsgeheimen' is opgenomen in Pogorelyj & Safranchuk (2002: 205-227).

¹³ In vergelijking met deze publieke lijst is het gelijkaardige order van het Ministerie van Defensie (Nr 55 van 10 augustus 1996) over 'geklasseerde informatie' veel gedetailleerder, maar zelf opnieuw 'geheim' want enkel bedoeld voor interne verspreiding. Litovkin (2002: 102-103) wijst erop dat het geheime karakter van dit document citeren onmogelijk maakt, maar dat het document grote gelijkenis vertoont met het wel publiekelijke *'Perechen' svedenij, otnesennykh k gosudarstvennoj tajne*.

inhouden. De publieke lijst van geheimen munt immers uit door vaagheid en algemeenheid.

De oorlogscensuur werd aanvankelijk omgevormd in een afdeling ‘Generale staf voor de bescherming van geheimen in de pers en andere middelen van massa-informatie’ en in 1997 werd de ‘Dienst voor informatieveiligheid in de massamedia’ van het Ministerie van Defensie (*sluzhba informatsionnoj bezopasnosti v sredstvakh massovoj informatsii Minoborony*) opgericht (Litovkin, 2002: 102). De ideologie en objectieven van deze dienst zijn in essentie dezelfde als vroeger, zij het uitgedrukt met andere woorden. Een verwijzing naar politieke of ideologische controle over de media valt niet meer te bespeuren, maar wel naar ‘vertrouwelijke informatie’. En, zo stelt Litovkin, ervaring heeft aangetoond dat de term ‘vertrouwelijk’ kan gebruikt worden voor elke informatie gepubliceerd in de pers of verzameld en geanalyseerd door journalisten of wetenschappers. Alles wat verband houdt met het Ministerie van Defensie en het industrieel oorlogscomplex valt, of kan vallen, onder de noemer van ‘oorlogsgeheimen’. Informatie in die sfeer bekomen was zelfs op het hoogtepunt van de glasnost een moeilijke zaak. De enige remedie, zo stelt Konovalov (2002: 49) vast, is het aanhouden van nauwe persoonlijke banden en samenwerking met het Ministerie van Defensie en de veiligheidsdiensten. En de situatie op dit terrein verbetert er niet op, integendeel voegt hij er nog aan toe (Konovalov, 2002: 57).

4. Een moeilijke balans

4.1. Informatiecultuur

Vooraf in de eerste jaren na de val van het communisme – de jaren van optimisme en hoge verwachtingen – werd de transitie van USSR naar Rusland, en van communisme naar postcommunisme, beschreven in termen van verandering. Verandering was ook opvallend: zowel in het politiek systeem (van een éénpartijsysteem naar democratische verkiezingen met 43 partijen) en het economisch systeem (van een planeconomie naar een markteconomie) als in het mediasysteem: van censuur naar een verbod op censuur, van monopolisme naar pluralisme en zelfs een verbod op monopolisme, van staatsfinanciering naar reclame, enz. De persvrijheid en het recht op informatie werden grondwettelijk gegarandeerd. En zo ook het verbod op censuur.

Veel veranderingen bleken in de eerste plaats ‘formele’ veranderingen. Naarmate de jaren verstrekten, maakte het euforische optimisme vaak plaats voor pessimisme en ontgoocheling (bv. Bransten, 1999; Fontaine, 1996). De factor continuïteit kwam steeds sterker op de voorgrond. Immers, *vodka* en *blini* zijn niet de enige constanten in de geschiedenis van Rusland. Tal van auteurs (bv. Medish, 1990: 323; Tismaneanu, 1992: 242-43; Sergeyev & Biryukov, 1993: vii; Miszlivetz & Jensen, 1998: 91-2; Dobek-Ostrowska, 1999: 92) wijzen erop dat precies de culturele en morele elementen, waarden en normen, mentaliteiten, attitudes en gewoontes meer weerstand aan verandering bieden dan andere aspecten van de samenleving en dus ook voor veel inertie zorgen. We zijn er ons van bewust dat ‘cultuur’ een moeilijk te grijpen concept is. Het gevaar van ‘cultureel determinisme’ loert steeds om de hoek. Het is echter niet omdat het concept

moeilijk of zelfs gevaarlijk kan zijn, dat het ook zinloos of nutteloos is. Cultuur verzorgt de link zowel tussen het heden, het verleden en de toekomst (verticale dimensie) als tussen de verschillende sociale subsystemen (horizontale dimensie). Het mediasysteem is een van die sociale subsystemen.

In de politieke wetenschappen is het concept ‘politieke cultuur’ goed ingeburgerd en uitgewerkt. Het leert ons dat een bepaald politiek systeem (structuur) ondersteund wordt – of moet worden – door een bepaalde politieke cultuur opgevat als een stel attitudes, waarden, opvattingen.¹⁴ Naar analogie met politieke cultuur worden ook begrippen zoals ‘academische cultuur’ of ‘zakencultuur’ in toenemende mate gebruikt. Naar analogie kunnen we ook spreken over een ‘mediacultuur’ of in meer algemene termen over een ‘informatiecultuur’ (aangezien media in grote mate met informatie te maken hebben). Zoals de politieke cultuur, kan ook de informatiecultuur niet los gezien worden van de cultuur in zijn geheel (Brown, 1979: 4, Deutsch, 1974: 237) maar/en waar de politieke cultuur gericht is op het politieke veld en voornamelijk te maken heeft met oriëntaties en attitudes t.o.v. autoriteit en de distributie van autoriteit, is informatiecultuur gericht op het mediaveld en bekommerd om attitudes t.o.v. informatie en de distributie van informatie.

Voorbeelden zoals de gezonken atoomduikboot Kursk, en in mindere mate de gijzelingenscrisis in Moskou, maken duidelijk dat de houding ten opzichte van (de distributie van) informatie in de hoofden van veel ambtenaren niet ingrijpend gewijzigd is, dat informatie nog steeds niet beschouwd wordt als een universeel recht maar eerder als een privilege, dat de traditie van geheimhouding levendig blijft en dat persoonlijke contacten essentieel zijn voor het bekomen van informatie.

4.2. *Collectivisme versus individualisme*

We kunnen de beheersing en modulering van informatie in de Sovjetunie verklaren vanuit het maatschappelijk collectivisme. “*Indien het dus iemand toekomt te liegen, dan zeker aan de leiders van de staat tegenover vijanden of medeburgers, met het oog op het welzijn van de staat: alle anderen moeten er zich echter van onthouden*”, meende ook Plato (1980: 160) zoveel eeuwen vroeger.

Een collectivistische maatschappij is immers een maatschappij waarin het maatschappelijk belang primeert op het individueel belang, en waar het individu ondergeschikt is aan de staat of de gemeenschap. Collectivisme staat hier tegenover individualisme. Het individualisme wordt doorgaans geassocieerd met het liberalisme: de nadruk op het individu, op individuele rechten en individueel initiatief. In het individualisme wordt de mens als rationeel wezen een doel op zich. Zijn geluk en welzijn is het doel van de gemeenschap (Triandis, 1995: 6). In het collectivisme daarentegen is het individu eerst

¹⁴ Pioniersonderzoek op dit terrein werd verricht door Gabriel Almond en Sidney Verba, *The Civic Culture* (1989, oorspr. 1963). De idee is echter niet nieuw. Plato leerde ons reeds dat verschillende vormen van regeren (oligarchie, democratie, aristocratie, tirannie) samenhangen met de disposities van mensen (Störig, 1985, vol I: 155). In de Sovjetunie werd het concept geïntroduceerd door Burlatsky in de jaren '70. White (1979: 58) dateert de term *politicheskaya kul'tura* terug tot Lenin, en meer recentelijk tot Breznev. Maar het is duidelijk in postcommunistisch Rusland dat de term in trek komt (bv. Sergeyev & Biryukov, 1993).

en vooral een deel van de gemeenschap, niet een doel op zich: “*The group takes on an importance greater than that of the individual since only through the group an individual can accomplish his purposes.*” (Siebert et al., 1956: 11) De gemeenschap overstijgt het individu en verenigt alle wenselijke kwaliteiten in zich (cfr. Plato’s ideale staat of Hegels theorie over de staat als vormgegeven moraliteit).¹⁵

De Sovjetunie krijgt algemeen het label van collectivisme opgeplakt: de hele gemeenschap bouwde samen aan een gemeenschappelijk hoger doel, nl. een communistische samenleving, en dat doel primeerde op de persoonlijke belangen. Igor Kon (1996: 188) noemt het communisme “*decidedly anti-individualistic and antilibertarian (...) by placing social (state, party, group) loyalties above individual rights*”. Art. 39 van de grondwet van 1977 garandeerde de burgers van de USSR sociale, economische, politieke en persoonlijke rechten en vrijheden, maar stipuleerde ook dat deze burgerrechten niet ten koste mochten gaan van de belangen van de gemeenschap of de staat.¹⁶ Individuele rechten en vrijheden (bv. vrijheid van expressie en persvrijheid in art. 50) werden grondwettelijk gekwalificeerd “*met de bedoeling het socialistisch systeem te ontwikkelen en te versterken*”. De staat genoot prioriteit over het individu. Individuen waren “*cogs in the Soviet wheel*” (Heller, 1988). Hoewel er vaak naar het volk gerefereerd werd, was dat steeds in het amorfe meervoud ‘de massa’ (*massa*) of ‘het volk’ (*narod*). De persprincipes van *massovost* en *narodnost*’ getuigen van eenzelfde collectivistische invulling. De informatie die in de Sovjetunie verspreid werd door de media, was derhalve prioritair gericht op het maatschappelijk belang, niet op het individuele.

Wanneer een cultuur zich beweegt langs een as met twee polen, waarvan de ene neigt naar de gemeenschap en de andere naar het individu (Philipsen, 1987: 245), dan aarzelt de Russische cultuur momenteel tussen twee polen. Triandis (1995: 3) aarzelt echter niet om ook het postcommunistische Rusland in zijn classificatie onder te brengen bij de collectivistische landen. Hij beroept zich daarbij meer op de dagdagelijkse praktijk dan op het theoretische discours. Het officiële Russische discours van het begin van de jaren ’90 (b.v. de grondwet van 1993)¹⁷ benadrukt de individuele rechten en vrijheden

¹⁵ Individualisme en collectivisme betreffen hier waarden op het niveau van de gemeenschap, niet op het persoonlijk niveau. Ze kunnen geenszins gelijkgesteld worden met egoïsme en altruïsme. Collectivisme is geen altruïsme, maar eerder ‘in-group egoïsme’ (Hofstede, 1994: xiii). Om het onderscheid tussen het cultureel en het persoonlijk niveau weer te geven, gebruiken sommige auteurs verschillende termen. Triandis (1995) hanteert de termen *idiocentrism* en *allocentrism* op persoonlijk niveau, t.o.v. collectivisme en individualisme op gemeenschapsniveau. Anderen (b.v. Berry, 1994) spreken wel van individualisme en collectivisme, maar in combinatie met *societal* of *personal*. Kagitçibasi (1994) vervangt de termen collectivisme en individualisme door ‘cultures of relatedness’ en ‘cultures of separateness’ omwille van de negatieve geladenheid van vnl. collectivisme (wegens associaties met groepsdruk en massagedrag).

¹⁶ In het Westers liberalisme wordt ‘de staat’ (nl. het staatsapparaat of de staatsinstellingen, zoals regering, president, leger en veiligheidsdiensten) (*gosudarstvo*) veelal tegenover ‘de maatschappij’ (nl. de burgermaatschappij) (*obshchestvo*) geplaatst. In het officiële discours van de Sovjetunie echter zijn staat en maatschappij één, of toch ‘twee handen op één buik’. Staat en maatschappij (de gemeenschap) staan tegenover het individu, dat echter weinig ruimte wordt gegund (huwelijk en familieleven). Igor Kon (1996: 190) wijst erop dat noch de ‘Filosofische Encyclopedie’ van de jaren 1960 noch de zes opeenvolgende edities van het ‘Woordenboek der Ethiek’, verschenen tussen 1965 en 1989, een ingang hadden op ‘persoonlijk’ of ‘privé’-leven. Het privé-leven werd slechts terloops vermeld, met de standaardopmerking dat het privé-leven het publieke leven niet mocht hinderen.

¹⁷ Artikel 2 van de grondwet luidt: ‘De mens, zijn rechten en vrijheden vormen de hoogste waarde. Het erkennen, respecteren en beschermen van de rechten en vrijheden van de mens en de burger is een plicht van de staat.’

en herwaardeert waarden zoals individuele activiteit, creativiteit, verantwoordelijkheid en het nemen van risico's. Als reactie op de toenemende individualisering van de maatschappij (of toch van het maatschappelijk discours) werd echter het collectivisme opnieuw naar voren geschoven als 'typisch Russisch' en moreel hoogstaander (bv. Putins millenniumrede van december 1999). Het publiek blijft hoge verwachtingen koesteren ten aanzien van de staat (*gosudarstvennost'*) en blijft wantrouwig ten overstaan van 'buitensporig' individueel initiatief.

4.3. *Particularisme versus universalisme*

De informatiestroom in de Sovjetunie werd niet alleen gecontroleerd en gemoduleerd, maar ook gelimiteerd en grantsoeneerd:

"The regime attempts not only to determine what information and ideas shall pass through the media, but also who shall have access to what information and ideas." (Bauer & Gleicher, 1964: 414)

Ellis (1999: 6-7) spreekt over een paradox: de Sovjetunie huldigt het principe van 'publieke eigendom' van de productiemiddelen, maar weigert veel informatie als 'publiek bezit' te beschouwen, daar waar het Westen de private eigendom en eigendomsrechten hoog in het vaandel draagt, maar grote hoeveelheden informatie vrij beschikbaar zijn in het publieke domein. Tegenover het universalisme van het Westen (informatie is voor iedereen beschikbaar op een gelijke basis) huldigt de Sovjetunie het principe van het particularisme.

Zoals we de verhouding tussen het individu en de gemeenschap aanduiden met het begrippenpaar individualisme en collectivisme, geven we de relatie tussen de individuen onderling weer met de termen universalisme en particularisme. Volgens de universalistische strekking in het christendom is iedereen uitverkoren. Het particularisme daarentegen, dat ouder is dan het universalisme, stelt dat het heil moet verdiend worden. In sociologische zin verwijst het begrippenpaar universalisme-particularisme in de eerste plaats naar de patroonvariabelen van Talcott Parsons (1990). Deze patroonvariabelen zijn fundamenteel dichotomische keuzes die de actor maakt¹⁸ op basis van een waardenoriëntatie in elke situatie waarmee hij geconfronteerd wordt, om de betekenis van de situatie voor hem vast te leggen en in functie van die betekenis te kunnen handelen. De keuze tussen universalisme en particularisme is de keuze tussen het hanteren van een cognitieve versus een appreciatieve standaard, tussen het refereren van het object aan een algemeen kader ('objectiviteit') of aan zichzelf ('subjectiviteit'). De term universalisme heeft nog een derde (ontologische) betekenis. Deze betekenis is niet zo ondubbelzinnig geëxpliciteerd als de Parsonsiaanse betekenis, maar is wel nadrukkelijk aanwezig in het discours over actuele vraagstukken zoals globalisering, democratisering, Europese eenmaking enz. Onder universalisme verstaat men dan een filosofisch-antropologische visie die ervan uitgaat dat de mensen in essentie gelijk zijn en de mensheid dus als homogeen kan beschouwd worden. Deze visie kan men via het rationalisme van de Verlichting terugtraceren tot het realisme van de scholastiekers, en

¹⁸ Parsons onderscheidt er vijf: affectivity – affective neutrality, self-orientation – collectivity-orientation, universalism – particularism, ascription – achievement en specificity – diffuseness.

zelfs tot Plato. De normatieve (Parsonsiaanse) en de ontologische betekenis van de termen versmelten vaak zoals in de definities van particularisme als

“the treatment of people as special individuals, based on their personal features, rather than as members of some broader class or group” (Orum et al., 1999: 528)

en universalisme als

“the treatment of all persons alike based upon general criteria and not upon any special or unique characteristics of the persons themselves” (Orum e.a., 1999: 534).

Het onderscheid tussen universalisme en particularisme herinnert aan Tönnies' onderscheid tussen *Gesellschaft* en *Gemeinschaft* of Durkheims onderscheid tussen 'mechanische' en 'organische' solidariteit. Universalisme, *Gesellschaft*, of mechanische solidariteit wordt doorgaans geassocieerd met het liberalisme, de *civil society* en het rationalisme. Particularisme, *Gemeinschaft*, of organische solidariteit wordt dan geassocieerd met nationalisme en romantiek (bv. Mertus, 1999). Hoewel het theoretische marxisme, als geesteskind van de Verlichting, duidelijk universalistisch is, is de gerussificeerde praktijkversie van het leninisme dat niet:

“Important features of the Leninist type were that it was not based on citizenship and that it was not, despite its protestations, universalistic in the real sense of the word, because entitlement to social benefits depended upon being a loyal worker or employee of the state. Thus, employment in the public or co-operative sector, rather than citizenship, was the key criterion for the entitlements to social benefits and social programmes.” (Mareš, Musil & Rabušić, 1994: 83)

Ook de socioloog Igor Kon (1996: 197) wijst op de prioriteit van de *“particularistic norm of group privilege over the universalistic principle of human rights”*.

We zagen reeds dat ook informatie in de Sovjetunie geen persoonlijk en onvoorwaardelijk recht maar een privilege was. Tot welke informatie men toegang had, berustte niet op de vrije keuze van de individuele gebruiker maar werd bepaald door iemands plaats in de hiërarchie en de betoonde loyaliteit. Ook de informele *blat*-netwerken zijn te beschouwen als particularistische netwerken waarbinnen informatie en goederen werden uitgewisseld. De particularistische ingesteldheid blijkt ook uit het feit dat – zowel in de politiek als in de economie – personen belangrijker waren (en zijn) dan onpersoonlijke en universele procedures en instellingen. (b.v. White, 1979: 34):

“It was in essence a value-system that depended upon men and not upon laws.” (Markham, 1967: 21)

Het particularisme kenmerkt ook de postcommunistiche verhoudingen. In de economische sfeer blijven persoonlijke relaties belangrijker dan de professionele marktrelaties. De particularismen van de grijze of tweede economie (corruptie, connecties, gunsten, ontwijking van belastingen) overheersen de universalismen van de legale eerste economie. De politiek wordt gedomineerd door *ingroups* versus *outgroups*. Verschillende clans (*cheka's*, oligarchen, of Kremlin-insiders) bevechten elkaar en stellen hun particuliere belangen boven het universeel belang. Het politieke besluitvormingsproces is sterk gemonopoliseerd en tegenstanders worden eruit geweerd (Splichal, 1994: 30). Zoals de economische zakenlui nauwe relaties onderhouden met de politici, zo steunen op hun beurt ook de media op relaties met politici om bevoorrechte posities te verwerven in de concurrentiestrijd met de andere media (Sparks, 2000: 44-45; Gulyaev, 1996,

2000). Als particularisten zijn de Russen geneigd belangrijke informatie voor zich te houden en niet mee te delen aan mensen die ze als *outgroups* beschouwen (Triandis, 1995: 130)¹⁹.

5. Besluit

Het Rusland van vandaag vertoont opvallende veranderingen ten opzichte van de Sovjetunie van weleer. Het recht op informatie en het verbod op censuur zijn in Rusland grondwettelijk gegarandeerd. Staatsgeheimen moeten aan de burgers en de journalisten duidelijk gecommuniceerd worden. Een en ander vormt een duidelijke reactie op – en breuk met – het sovjetverleden. Ondanks de opvallende formele veranderingen is evenwel ook veel continuïteit merkbaar. Rusland is niet een ‘ander land’ geworden. Een land wordt niet enkel geregeerd door wetten, maar bovenal door mensen. En mensen vertonen hardnekkige patronen, doorgaans culturele patronen genoemd. De houding ten opzichte van informatie en de distributie van informatie (vrije of gecontroleerde uitwisseling van informatie) schetsten we onder de term ‘informatiecultuur’ aan de hand van de begrippenparen collectivisme/individualisme en universalisme/particularisme. Zowel het communistische als het postcommunistische Rusland valt dichter te situeren bij de polen collectivisme en particularisme dan bij de polen individualisme en universalisme. Dat impliceert dat informatie slechts moeizaam gezien wordt als een individueel recht, dat prioriteit geniet op de rechten en belangen van de staat, en als een universeel recht, voor iedereen beschikbaar op gelijke basis. Het concept cultuur impliceert ook dat deze houding in de gemeenschap op zonet algemene dan toch ruime aanvaarding of instemming kan rekenen. Het Russisch informatiebeleid kan niet herleid worden tot een kwestie van manipulerende politici, onderdrukte journalisten en een passief publiek. Politici, journalisten en lezers (kijkers, luisteraars) delen eenzelfde (politieke) cultuur en in het verlengde hiervan eenzelfde informatiecultuur. Veel Russen onderschrijven dan ook de stelling dat de media als taak hebben ‘het systeem’ (= collectief doel) te ondersteunen. In de nasleep van de gijzelingsactie in Moskou (23-26 oktober 2002) liet publieksonderzoek uitgevoerd door het Agentschap voor Regionaal en Politiek Onderzoek (ARPI) zien dat 61% van de Russen instemt met censuurmaatregelen gedurende noodsituaties zoals gijzelingen. Ruwweg een derde (35%) verwerpt censuur in dergelijke situaties. (Transitions Online, 2002b) Elena Androunas (1993: 35) wijst op de afwezigheid in Rusland van “*freedom as a state of mind*”. Het lijkt er dus op dat Coen van Zwol (2002) niet helemaal ongelijk heeft als hij stelt: “*Russische onderdanen verwachten niets an-*

¹⁹ De vaststelling dat Rusland veel kenmerken vertoont van het particularisme i.t.t. het ‘westers universalisme’ wordt bevestigd door empirisch onderzoek. Op basis van de World Values Survey van 1991 werd een variabele ‘universalisme’ berekend en nagegaan voor 27 West- en Oost-Europese landen en de VS. Het resultaat vertoont een duidelijk patroon: er is vooreerst de frappante Oost-West tegenstelling, slechts doorbroken door Oostenrijk dat tot in de jaren ’60 een ambig statuut had, en door Portugal dat een lang politiek isolement achter de rug heeft. Binnen de groep van westerse landen is het Noord-Zuid-perspectief duidelijk herkenbaar. De noordelijke groep (Nederland, Denemarken, Zweden en Noorwegen) is het meest universalistisch, gevolgd door de centrale groep (Frankrijk, Groot-Brittannië, België, West-Duitsland, Ierland en de VS) en ten slotte de zuidelijke groep (Spanje, Italië, Portugal). De voormalige Oost-bloklanden scoren allen lager op universalisme dan de zuidelijke landen van West-Europa (zie Verbeeren, 2000: 6-15).

ders.” Zonder in cultureel determinisme te vervallen, lijkt het wenselijk om met deze culturele (in brede zin) oriëntatie rekening te houden in plaats van haar te negeren of als een slechts tijdelijk en zelfs vervelend obstakel te zien.

LITERATUUR

- ALMOND G.A. & SIDNEY V. (1989, oorspr. 1963), *The Civic Culture. Political Attitudes and Democracy in Five Nations*, Sage, Newbury Park-London-New Delhi
- ANDROUNAS E. (1993), *Soviet Media in Transition. Structural and Economic Alternatives*, Praeger, Westport-Connecticut-London
- ARTICLE 19 (2002), *Memorandum on Amendments to the Russian Federal Laws on Mass Media and Combating Terrorism*, geraadpleegd op internet (<http://www.ruj.ru/xix.htm>)
- ASLAMAZYAN M. (1999), ‘1998 US State Department Country Reports on Human Rights Practices’, *Post-Soviet Media Law & Policy Newsletter*, 56 (15 juli), 2-7
- BANAIM. (1997), ‘Children of the System: Management in Russia’ in CLARK T. (ed.) (1997), *Advancement in Organizational Behaviour. Essays in Honour of Derek S. Pugh*, Ashgate, Aldershot-Brookfield, 241-257
- BATURIN Y.M., ENTIN V.L. & FEDOTOV M.A. (1991), ‘The Road to Freedom for the Soviet Press’, *Journal of Media Law and Practice*, 12, 2, 43-47
- BAUER R.A., INKELES A. & KLUCHKHOHN C. (1959), *How The Soviet System Works. Cultural, Psychological, and Social Themes*, Harvard University Press, Cambridge
- BAUER R.A. & GLEICHER D.B. (1964), ‘Word-of-Mouth Communication in the Soviet Union’ in DEXTER L.A. & WHITE D.M. (eds.) (1964), *People, Society and Mass Communications*, The Free Press of Glencoe, New York, 413-428
- BENN D.W. (1992), *From Glasnost to Freedom of Speech. Russian Openness and International Relations*, Pinter, London
- BERRY J.W. (1994), ‘Ecology of Individualism and Collectivism’ in KIM U., TRIANDIS H.C., KÂGITÇIBASI Ç., CHOI S.-C. & YOON G. (eds.) (1994), *Individualism and Collectivism. Theory, Method, and Applications*, Sage, Thousand Oaks-London-New Delhi, 77-84
- BRANSTEN J. (1999, 8 oktober), ‘Ten Years After 1989 – Euphoria Replaced by Disillusionment and Caution’, *RFE/RL Report*, geraadpleegd op internet (<http://www.rferl.org/nca/special/10years/overview3.html>)
- BROWN A. (1979), ‘Introduction’ in BROWN A. & GRAY J. (eds.) (1979), *Political Culture and Political Change in Communist States* (2nd ed.), MacMillan, London-Basingstoke, 1-24

- BUZEK A. (1965), *Die kommunistische Presse*, Verlag Huber & Co, Frauenfeld
- DEUTSCH K.W. (1974), *Politics and Government. How People Decide their Fate* (2nd ed.), Houghton Mifflin Company, Boston
- DOBEK-OSTROWSKA B. (1999), 'Mass Communication in Poland after the Collapse of Communism', *The Global Network*, 11, 87-105
- DOWNING J.D.H. (1996), *Internationalizing Media Theory. Transition, Power, Culture. Reflections on Media in Russia, Poland and Hungary 1980-95*, Sage, London-Thousand Oaks-New Delhi
- ELLIS F. (1999), *From Glasnost to the Internet. Russia's New Infosphere*, Macmillan, London
- FEDOTOV M.A. (2002), *Legal Commentary. Regarding the Draft of the Federal Law 'On Introducing Changes to Article 4 Of the Law of the Russian Federation 'On Mass Media' and Article 15 of the Federal Law 'On Combating Terrorism', Adopted by the State Duma on 1 November 2002*, geraadpleegd op internet (<http://www.ruj.ru/project-3.htm>)
- Fond Zashchity Glasnosti (1997), *Pressa na territorii Rossii: konflikty i pravonarusheniya 1996* (De pers op het territorium van Rusland: conflicten en rechtsovertredingen 1996), Izd. 'Prava Cheloveka', Moskou
- FONTAINE R.W. (1996), 'Red Phoenix Rising? Dealing with the Communist Resurgence in Eastern Europe', *Cato Policy Analysis*, 255, 13 juli 1996, geraadpleegd op internet (<http://www.cato.org/pubs/pas/pa-255.html>)
- GULYAEV M. (1996), 'Media as Contested Power in Post-glasnost Russia', *Post-Soviet Media Law & Policy Newsletter*, 29 (30 april), 12-16
- GULYAEV M. (2000, 30 juli), *Russian Media: Manipulative Model of Communication*, paper presented at the VI ICCEES World Congress, Tampere
- HELLER M. (1988), *Cogs in the Wheel. The Formation of Soviet Man*, Alfred A. Knopf Inc., New York
- HOFSTEDE G. (1994), 'Foreword' in KIM U., TRIANDIS H.C., KÂGITÇIBASI Ç., CHOI S.-C. & YOON G. (eds.) (1994), *Individualism and Collectivism. Theory, Method, and Applications*, Sage, Thousand Oaks-London-New Delhi, ix-xiii
- HOPKINS M.W. (1970), *Mass Media in the Soviet Union*, Pegasus, New York
- INKELES A. (1956) *L'opinion publique en Russie Soviétique. Une étude sur la persuasion des masses*, Les Iles d'or, Paris
- INKELES A. & BAUER R.A. (1959), *The Soviet Citizen. Daily Life in a Totalitarian Society*, Harvard University Press, Cambridge-Massachusetts
- KÂGITÇIBASI Ç. (1994)? 'A Critical Appraisal of Individualism and Collectivism. Toward a New Formulation' in KIM U., TRIANDIS H.C., KÂGITÇIBASI Ç., CHOI S.-C. & YOON G. (eds.) (1994), *Individualism and Collectivism. Theory, Method, and Applications*, Sage, Thousand Oaks-London-New Delhi, 52-65

- KON I.S. (1996), 'Moral Culture' in SHALIN D. (ed.) (1996), *Russian Culture at the Crossroads. Paradoxes of Postcommunist Consciousness*, Westview Press, Boulder- Co., 185-207
- KONOVALOV, I. (2002), 'Voennaya telezhurnalistika: osobennosti zhanra' (Militaire televisiejournalistiek: bijzonderheden van het genre) in POGORELYJ M. & SAFRANCHUK I. (eds.) (2002), *Sovremennaya rossijskaya voennaya zhurnalistika. Opyt, problemy, perspektivy* (Hedendaagse Russische oorlogsjournalistiek. Ervaring, problemen, perspectieven), Gendal'f, Moskva, 40-59
- LENDVAI P. (1981), *The Bureaucracy of Truth. How Communist Governments Manage the News*, Burnett Books, London
- LITOVKIN, V. (2002) 'Tsensura – teoriya i praktika' (Censuur – theorie en praktijk) in POGORELYJ M. & SAFRANCHUK I. (eds.) (2002), *Sovremennaya rossijskaya voennaya zhurnalistika. Opyt, problemy, perspektivy* (Hedendaagse Russische oorlogsjournalistiek. Ervaring, problemen, perspectieven), Gendal'f, Moskva, 100-118
- MAREŠ P., MUSIL L. & RABUŠIC L. (1994), 'Values and the Welfare State in Czechoslovakia' in BRYANT C. & MOKRZYCKI E. (eds.) (1994), *The New Great Transformation? Change and Continuity in East-Central Europe*, Routledge, London- New York, 78-98
- MARKHAM J.W. (1967), *Voices of the Red Giants. Communications in Russia and China*, The Iowa State University Press, Ames
- MEDISH V. (1990), *The Soviet Union* (4th ed.), Prentice Hall, Englewood Cliffs- New Jersey
- MERTUS J. (1999), 'The Liberal State vs the National Soul: Mapping Civil Society Transplants', *Social and Legal Studies*, 8, 1, 121-146
- MISZLIVETZ F. & JENSEN J. (1998), 'An Emerging Paradox. Civil Society from Above?' in RUESCHEMEYER D., RUESCHEMEYER M. & WITTROCK B. (eds.), *Participation and Democracy East and West. Comparisons and Interpretations*, M.E. Sharpe, Armonk-New York-London, 83-98
- NOVOSEL P. (1995), 'The Iron Law of Communication' in PALETZ D.J., JAKUBOWICZ K. & NOVOSEL P. (eds.) (1995), *Glasnost and After. Media and Change in Central and Eastern Europe*, Hampton Press, Cresskill N.J, 9-17
- ORUM A.M., JOHNSTONE J.W.C. & RIGER S. (1999), *Changing Societies. Essential Sociology for Our Times*, Rowman & Littlefield Publishers, Lanham-Boulder-New York-Oxford
- PAASILINNA R. (1995), *Glasnost and Soviet Television. A Study of the Soviet Mass Media and its Role in Society from 1985-1991*, YLE/Finnish Broadcasting Company, Helsinki
- PARSONS T. (1990), *Towards a General Theory of Action*, UMI, Michigan

- PHILIPSEN G. (1987), 'The Prospect for Cultural Communication' in KINCAID D.L. (ed.) (1987), *Communication Theory. Eastern and Western Perspectives*, Academic Press, San Diego, CA, 245-254
- PLATO (1980), *Verzameld werk. Derde deel: Alcibiades I – de Staat – de Staatsman – Critias*, De Nederlandse Boekhandel, Antwerpen
- POGORELYJ M. & SAFRANCHUK I. (eds.) (2002), *Sovremennaya rossijskaya voennaya zhurnalistika. Opyt, problemy, perspektivy* (Hedendaagse Russische oorlogsjournalistiek. Ervaring, problemen, perspectieven), Gendal'f, Moskva
- SAKHAROV A. (1990), *Mijn leven* (oorspr. *Vozpomnaniya*), Meulenhoff, Amsterdam
- SERGEYEV V. & BIRYUKOV N. (1993), *Russia's Road to Democracy. Parliament, Communism and Traditional Culture*, Edward Elgar, Aldershot-Brookfield
- SIEBERT F.S., PETERSON T. & SCHRAMM W. (1956), *Four Theories of the Press. The Authoritarian, Libertarian, Social Responsibility and Soviet Communist Concepts of What the Press Should Be and Do*, University of Illinois Press, Urbana
- SPARKS C. (2000), 'Media Theory after the Fall of European Communism. Why the Old Models from East and West Won't Do Any More' in CURRAN J. & PARK M.-J. (eds.) (2000), *De-Westernizing Media Studies*, Routledge, Londen, 35-49
- SPLICHAL S. (1994), *Media Beyond Socialism. Theory and Practice in East-Central Europe*, Westview Press, Boulder-San Francisco-Oxford
- STÖRIG H.-J. (1985), *Geschiedenis van de filosofie deel 1-2* (18de ed.), Het Spectrum, Utrecht-Antwerpen
- SVITICH L.G. & SHIRYAEVA A.A. (1997), *Zhurnalistskoe obrazovanie: vzglyad sotsiologa* (De journalistenopleiding: de blik van een socioloog), IKAR, Moskou
- TISMANEANU V. (1992), *Reinventing Politics. Eastern Europe from Stalin to Havel*, The Free Press, New York
- TRANSITIONS ONLINE (2002a, 26 november - 2 december), 'A Not-So-Fine-Balance', geraadpleegd op internet (<http://www.tol.cz>)
- TRANSITIONS ONLINE (2002b, 26 november - 2 december), 'Russia: Putin, the Media's Guardian', geraadpleegd op internet (<http://www.tol.cz>)
- TRIANDIS H.C. (1995), *Individualism & Collectivism*, Westview Press, Boulder-San Francisco-Oxford
- VAN ZWOL C. (2002, 30 oktober), 'Moeder Rusland is een leugen waard', *De Standaard*, 6
- VERBEEREN J. (2000), *Particularisme versus Universalisme in de ex-communistische wereld*, onuitgegeven seminariewerk, werkcollege Sociale Verandering, 2de licentie sociologie, Universiteit Gent, Vakgroep Sociologie
- VOORHOOF D. (1989), *Mediarecht en communicatievrijheid. Situering van het mediarecht als rechtsgebied en van de communicatievrijheid als grondslag van het*

mediarecht. Adstructie van de communicatievrijheid op basis van art. 10 E.V.R.M., onuitgegeven doctoraatsverhandeling, Universiteit Gent, Faculteit der Rechtsgeleerdheid

WHITE S. (1979), 'The USSR: Patterns of Autocracy and Industrialism' in BROWN A. & GRAY J. (eds.) (1979), *Political Culture and Political Change in Communist States* (2nd ed.), MacMillan, London-Basingstoke, 25-65

YERMOLIN V. (2002) 'Pressa i silovye vedomstva: vzaimoterpimost' kak forma sotrudnichestva' (De pers en de machtsorganen: wederzijdse verdraagzaamheid als een vorm van samenwerking) in POGORELYJ M. & SAFRANCHUK I. (eds.) (2002), *Sovremennaya rossijskaya voennaya zhurnalistika. Opyt, problemy, perspektivy* (Hedendaagse Russische oorlogsjournalistiek. Ervaring, problemen, perspectieven), Gendal'f, Moskva, 73-86

Zakonodatel'stvo Rossijskoj Federatsii o sredstvakh massovoj informatsii (2^e izd.) (Wetgeving van de Russische Federatie over de middelen van massa-informatie, 2de druk) (1999), Tsentr 'Pravo i SMI', Moskou

ZUEVA I. (2002, 2 november), 'Svoboda slova – zhertva terrorizma?' (*De vrijheid van het woord: slachtoffer van het terrorisme?*), geraadpleegd op internet (http://wysiwyg://79/http://news.bbc.co.uk/hi/russian/press/newsid_2390000/2390145.stm)